

УДК 37.017

Доукіна О.М., м. Київ

**ЗАПОБІГАННЯ ТА ПЕРЕБОРЮВАННЯ
НАСИЛЬСТВА В СКЛАДНІЙ СІМ'Ї**

Розглянуто головні напрямки і засоби запобігання та переборювання насильства в складних сім'ях.

Ключові слова: спілкування, толерантно-конструктивні, миролюбні взаємостосунки, складна сім'я.

Насильство досить поширене в сучасному українському соціумі соціально-психологічне явище і проявляється насамперед у сім'ї.

Школа як соціальний інститут може попередити і спробувати перебороти тільки насильство, яке має соціокультурну природу. Цей вид насильства викликаний невід'ємною частиною стереотипних уявлень про сутність сімейних взаємин, сприйнятих у батьківській родині, підкріплених зовнішніми враженнями і сформованою на їх основі єдино можливою моделлю поведінки в сім'ї або є результатом життєвого досвіду індивіда, пережитого у ранньому дитинстві досвіду руйнівних людських взаємин, що створює морально-психологічну основу вважати такий тип взаємин універсальним [1].

Саме такому виду насильства, проявленому або в латентному стані, можуть завадити педагоги, сприяти його переборюванню в процесі своєї роботи з батьками учнів, які проживають у складній сім'ї.

За даними наших досліджень, робота має спрямовуватися на підвищення особистої і соціальної відповідальності як дорослих, так і дітей, встановлення позитивних, толерантно-конструктивних взаємостосунків, налагодження внутрішньої взаємодії між поколіннями, стосунків «влади - підлеглості» [3, с.36], взаємної відповідальності кожного члена сім'ї, починаючи з лідера. Це сприяє зменшенню причин виникнення конфліктів у сім'ях і, як наслідок, кількості проявів фізичного, емоційного, духовного й економічного насильства тощо [2].

На першому, *інформаційно-аналітичному*, етапі проводиться виявлення явних або прихованих загроз щодо

різних видів насильства в складній сім'ї. З цією метою застосовується анкетування або усне опитування батьків.

Найголовнішими питаннями, на які треба отримати відповіді, є: чи існує між членами сім'ї психологічна сумісність, відмінності у поглядах на життя між чоловіком і дружиною, ними та їхніми батьками.

Важливим аспектом у внутрішньосімейних взаєминах є толерантне, миролюбне ставлення один до одного. Тому з'ясовується, чи важко опитуваним зважати на звички, уподобання інших членів сім'ї, узгоджувати свої бажання з бажаннями інших при проведенні дозвілля (відпочинок, перегляд телепередач та ін.), з якими звичками, бажаннями інших членів сім'ї їм найважче погодитися.

Так само значущою у попередженні конфліктів і насильства є реакція на інших (як дорослих, так і дітей) – відчуття незадоволення від їхньої поведінки, висловлювань, смаків, поглядів на життя і виявлення тих членів сім'ї, які викликають роздратування, з'ясування, чим саме воно викликане.

Надто часто багатопоколінні сім'ї мають недостатньо хороші соціально-економічні, побутові умови, що, у свою чергу, викликає негативні почуття, породжує напруження і численні конфліктогенні ситуації, які переростають у різні форми насильства. Бажано з'ясувати, чи проявляється роздратування та невдоволення назовні, яким чином: у спокійній чи напруженій бесіді з зауваженнями, погрозами, залякуваннями, лайкою, позбавленням заохочень, подарунків, обмеженням у їжі, прогулянках, фізичному примусі, фізичних покараннях і т.д.

Водночас вивчається розуміння батьками самої сутності насильства, його видів і проявів, їхнє ставлення до цього соціально-психологічного явища: чи вважають вони насильством погрози, образи, примушування, фізичні покарання, сексуальні домагання, залякування, тотальний контроль, жорстке економічне обмеження; як може проявлятися насильство у сім'ї; за яких умов і в яких формах, на їхню думку, можна застосовувати у сім'ї насильство до членів сім'ї, дітей; чи можливе насильство до представників старшого покоління у сім'ї, якщо так, то за яких умов.

При виявленні проявів будь-якої форми та виду насильства, надзвичайно важливим є з'ясування думки батьків, хто відповідає за це.

З метою перевірки і уточнення отриманої інформації проводяться бесіди з учнями, які, за умови довірливих стосунків з педагогом, дають відверті, правдиві відповіді щодо взаємостосунків між членами сім'ї. Таким чином встановлюється, чи погрожували дітям коли-небудь батьки, дідусі або бабусі, у чому виражались ці погрози, чи застосовувалися дорослими фізичні покарання, чи мали місце залякування дітей дорослими членами сім'ї і причини такого залякування, приниження, відчуття почуття страху до когось із членів своєї сім'ї, саме до кого, чому. Тобто підтверджується або спростовується факт існування насильства у сім'ї.

Діти дуже обережно відкриваються щодо того, чи завдавали їм шкоди хтось із членів сім'ї, хто це робив і як саме. Однак, якщо дитина починає говорити, то щиросердно розповідає, що відчуває, коли їй у сім'ї погрожують, залякують, принижують, чого вона найбільше боїться.

Уже на цьому етапі роботи за допомогою вчителя батькам стає зрозумілим і ясним те, на що вони не звертали раніше уваги, вважаючи це цілком нормальним станом. Вони починають розуміти, чи має місце насильство у їх сімейному співіснуванні, які його види і форми проявляються, хто із членів сім'ї налаштований агресивно, хто миролюбно, хто використовує насильство як засіб впливу, тиску для досягнення певних цілей.

Серед виховних засобів, які найбільш спрямовані на запобігання та переборення насильства, слід визначити ті, які ґрунтуються на діалозі, є рефлексивними й емоційно насиченими тощо. Насамперед, це спілкування, яке має ігрові засади і включає різноманітний зміст інформації відповідно до поставлених завдань.

Інструментарій спілкування є унікальною багатощаровою системою рішення проблем припинення і запобігання насильству, яке має соціокультурну природу, формуванню гуманістичної позиції фактичного лідера у сім'ї, становлення діалогового мислення і емоційного розкріпачення членів сім'ї. Гнучкість даного засобу полягає у можливості розставити

акценти, побудувати логічні роздуми, активізувати розумову діяльність учасників, надати емоціям позитивності. Ці характеристики дії спілкування роблять його ефективним у розвитку якостей, які унеможливають насильство: насамперед, толерантності, поступливості, формування толерантно-конструктивних взаємин, набуття стійкої миролюбної, неагресивної поведінки тощо.

Спілкування у контексті розв'язуваної нами проблеми слід розуміти як процес взаємодії людей, ідеальною метою якого є прийняття один одного як безумовної цінності, а прагматичними завданнями – обміном інформацією, почуттями, діями, зразками поведінки на основі взаємного інтересу і відчуття прихильності між учасниками. Тобто, його можна розглядати і як фактор, який оптимізує виховний процес, і як метод, який дозволяє ефективно вирішувати поставлені виховні завдання. Відповідно до цього визначення можемо означити певні функції, які воно виконує у реальній взаємодії членів сім'ї. Насамперед, визначаємо контактну, інформаційну, спонукальну, координаційну, соціально-перцептивну, презентативну, інтерактивну, афективну і коригувальну.

Контактна функція полягає у готовності членів сім'ї до взаємодії, передачі та прийманні інформації, підтримці цієї готовності на рівні, який є необхідним для повноцінного спілкування. *Інформаційна* – полягає в обміні учасників цього процесу різноманітною інформацією. *Спонукальна* – пов'язана зі стимулюванням активності партнерів різноманітними засобами. *Координаційна* – допомагає узгоджувати дії, упорядковувати рівновагу. *Соціально-перцептивна* функція відбиває тонке і глибоке сприйняття членами сім'ї один одного у межах не тільки їхніх соціальних, але і міжособистісних ролей, що забезпечує їхнє взаєморозуміння і активну взаємодію. *Презентативна* функція допомагає ефективному пред'явленню себе партнеру, самовираженню за допомогою доступних у даній ситуації засобів. *Інтерактивна* функція забезпечує обмін ідеями, діями, зразками поведінки у процесі контакту. *Афективна* функція пов'язана з проявом під час взаємодії членів сім'ї емоцій, їх підтримку в обраній тональності. *Коригувальна* – сприяє зміні поведінки,

особистісних смислів, мотивів і ціннісних орієнтацій партнера по взаємодії.

На *діяльнісно-процесуальному* етапі роботи з батьками виокремлюються п'ять кроків, за якими їх навчають правильному спілкуванню з членами сім'ї.

1. Орієнтування в оточуючих умовах.
2. Привернення до себе уваги за допомогою різноманітних засобів (як стандартних, так і нестандартних).
3. Сприймання стану партнера, обрання оптимального моменту для початку спілкування.
4. Передавання необхідної інформації за допомогою голосу, інтонації, міміки та інших виразних засобів стимулювання і точного сприйняття того, що передається.
5. Сприймання реакції партнера і доповнювання для досягнення поставленої мети у зміст спілкування нової інформації.

Ефективна реалізація вказаних кроків залежить від рівня сформованості у особистості певних специфічних умінь спілкування, головними з яких є:

- уміння «бачити і чути» партнера (бути уважним до поведінки, слів, жестів, зовнішнього вигляду);
- уміння розуміти його («читати» його думки і почуття);
- уміння поводити себе (семантично і стилістично грамотно будувати мову, використовувати невербальні засоби дії).

Технологія спілкування має унікальні можливості, які дозволять суб'єктам спілкування у кожному комунікативному акті обирати для кращого засвоєння певної інформації вербальні або невербальні засоби чи їх поєднання. Її можна поділити на три частини: підготовчу, основну (організація і здійснення спілкування і діяльності), заключну тощо.

Наприклад, перед проведенням занять, метою яких є корекція спілкування членів сім'ї з метою її поліпшення, вчитель аналізує отриману раніше інформацію щодо характеру взаємостосунків між різними поколіннями сім'ї, наявності і характеристики насильства у сім'ях учнів.

Підготовча частина передбачає визначення теми комунікації, формулювання завдань виховного, розвивального і освітнього характеру; діагностику учасників спілкування; роботу над текстом спілкування; добору активних форм роботи

і необхідних допоміжних (наочних, аудіовізуальних і т.п.) засобів.

Етап організації і проведення спілкування включає низку дій, які створюють особистісно орієнтовану атмосферу з елементами креативних і рефлексивних дій: зняття психологічної напруги, створення довірливого ставлення через особистісний контакт з присутніми. Насамперед, слід налагодити довірливі стосунки з присутніми. З цією метою можна привітати, зробити комплімент, жартувати. Далі створити ситуацію зацікавленості, установку на майбутню діяльність. Тему, яка розгортатиметься далі, можна актуалізувати певними фразами, початок яких може бути таким: «Я вважаю, що головним у цьому питанні ...», «У цьому питанні мене найбільш хвилює ...», «Я довго міркувала над цією проблемою ...». Сюди ж можна включити перегляд репродукцій, епізоду з кінофільму, переказ побаченої раніше ситуації і т.п., що посилить бажання зрозуміти сенс проблеми, її сутність і спробувати знайти рішення. Можливо доручити батькам згадати схожі або ж аналогічні випадки.

Наступний крок основної частини – експлікація – процес пояснення, розтлумачення інформації, коли реалізується можливість послідовного, аргументованого викладу необхідної інформації. Уточнюються деталі, пояснюється незрозуміле. На цьому етапі доцільними є практичні вправи, які забезпечують поглиблений розгляд ідеї. Цілком можливі рольові чи ділові ігри, які посилюють виховний потенціал даної частини. На часі скласти логічну схему теоретичних положень, в якій відбити взаємозв'язки між складовими явища, яке осмислюється.

Дискусія – ще один елемент основної частини, призначення якого – обговорення теоретичного матеріалу, роздуми про сутність проблеми. Стрижень цього елемента – система питань і суджень, які можуть бути будь-якими (глибокими, поверховими, особистими або чияюсь авторитетною думкою). При цьому слід підкреслювати цінність кожної думки, що стимулюватиме активність кожного, хто бере участь у спілкуванні. Тут бажані стверджувальні судження, відповіді на питання: «Як можна сформулювати головну ідею

(думку)?», «Як ви це розумієте?», «Як можна реалізувати цю ідею?» і т.д.

Важливим є й такий елемент основної частини, як корекція, тобто зміна. Це певний психологічний момент, який вносить зміни у розуміння, позицію, погляди присутніх. Цей елемент дозволяє спрямувати увагу учасників на удосконалення особистості. В процесі корекції важливо запропоновувати альтернативні варіанти рішення проблем, які розглядаються.

Надзвичайно важлива роль відводиться кінцевій стадії з огляду проблеми, ключовим елементом якої є рефлексія. Кожний присутній коротко оцінює свою участь у цій роботі і самовідчуття. Учитель може заохотити батьків, ставлячи їм підсумкові питання: «Що дало вам сьогоднішнє спілкування?», «Чи сподобалось вам наше спілкування, чому?», «Що змінилося у вашому розумінні ...?».

Завершує етап організації і проведення спілкування короткий оцінювальний підсумок і взаємна вдячність, що відповідає основам комунікативної культури.

Спеціально виділяється заключна частина. Вона має принципове значення для усіх, хто бере участь у спілкуванні, оскільки передбачає підведення загальних підсумків, постановку невіршених питань.

Поряд з цим маємо враховувати перелік умов оптимальної організації такої роботи: творчий підхід; свобода в реалізації ідеї; мінімальна підготовка; спірання на реальну дійсність; стимулювання духовних зусиль учасників; наявність кульмінації; багатоканальний вплив на особистість учасників (візуальний, аудіальний, кінестатичний і т.д.); емоційний тон спільної діяльності.

Як приклад, розглянемо технологію спілкування для практичного обговорення проблеми **«Насильство у сім'ї: хто винен?»**.

Підготовча частина. Педагог, звертаючись до батьків, пропонує їм висловити свою думку щодо таких питань: «Що таке насильство, які види і форми насильства існують і можуть проявлятися у сім'ї, чи можливо застосовувати насильство у сім'ї, якщо так, то коли, за яких умов, яким чином? Хто несе відповідальність за прояви насильства?»

Усі відповіді, отримані від батьків, педагог аналізує, намагається з'ясувати причини, прихильного ставлення батьків до тих чи інших видів і форм насильства, чи існує почуття провини, відповідальності за такий стан у сім'ї.

Організація і проведення спілкування. Педагог наводить приклади ситуацій немиролюбного ставлення когось із членів сім'ї до інших, яке спричинює неконструктивні взаємостосунки у сім'ї, призводить до конфліктів між дорослими або між дорослими і молодшими членами сім'ї, показує, що результатом таких взаємостосунків найчастіше є психологічне, фінансове або навіть фізичне насильство, разом з батьками намагається проаналізувати їх причину, підводить до думки, що основою такого стану є безвідповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків.

Приклади можливих ситуацій.

- 1) Дитина, попри обіцянку добре вчитися, несумлінно виконала домашнє завдання, принесла зі школу погану оцінку.
- 2) Батьки, не порадившись з дитиною, купили одяг, який не подобається їй, вона не хоче його одягати.
- 3) Батьки не дозволяють зробити дитині екстравагантну зачіску.
- 4) Батьки забороняють дитині довго гратися у комп'ютерні ігри.
- 5) Дитина надто активно намагається переконати матір і бабусю, що телевізійні серіали не цікаві, батька – що слід самому займатися фізкультурою і спортом, а не дивитися футбол і спортивні змагання по телевізору.

Поступово з'ясовується, що конфлікти викликані нерозумінням один одного, їх смаків, уподобань; небажанням зрозуміти позицію іншого, прийняти її як належно, нерозважливістю, безвідповідальністю та відсутністю терпимого ставлення один до одного і найголовніше – відсутністю змістовного спілкування, в процесі якого можна з'ясувати гострі кути, причини непорозуміння і знайти шляхи до їх подолання.

Наступне питання передбачає самоаналіз батьків: «Чи вважають вони себе людьми відповідальними, не схильними до насильства?». На допомогу пропонують визначитися щодо

присутності головних рис, які характеризують не схильну до насильства людину:

- уміння співчувати та співпереживати членам своєї сім'ї, родичам, іншим людям;
- уважно вислуховувати їх;
- тактовно, з повагою і розумінням ставитися до їх уподобань, звичок, смаків;
- не відповідати на чужу агресивність.

З'ясуванню усвідомленості соціальної і особистісної цінності відповідальності та миролюбності присвячені наступні запитання, які педагог задає батькам: «Чи повинні люди бути миролюбними?», «До яких наслідків може призвести насильство у сім'ї?», «Як можуть вплинути акти насильства у будь-якій формі на взаємостосунки у сім'ї?», «Чи можна попередити та припинити насильство у сім'ї? Яким чином?». При обговоренні різних точок зору щодо цих питань, відбуваються бесіда, дискусія, які закінчуються виробленням певних обґрунтованих спільних позицій.

Заключна частина присвячена підсумку заняття: робиться висновок, що справжні родинні стосунки неможливі без миролюбного спілкування, яке у форматі сімейних взаємин має наступні характеристики: безумовну взаємоповагу всіх без винятку членів сім'ї (повага до чужих думок, уміння слухати, уміння сприймати критику); визнання за всіма членами сім'ї (дорослими і дітьми) права мати власну точку зору і можливість її висловлювати; визнання кожним членом сім'ї за собою права мати свою думку і висловлювати її у конструктивній формі; спрямованість особистості на конструктивне розв'язання конфліктів, установка на визнання іншої людини як цінності; особистісна креативність, готовність сумніватися навіть у безумовно правильній своїй позиції; наявність умов для творчого діалогу і дискусій; розвиток уміння співпереживати іншому і вставати на його позицію; здатність зберігати межі свого Я.

Кількість і тематика таких занять обирається вчителем відповідно до потреб у кожному конкретному випадку. Насамперед, мають бути розглянуті питання про сутність сімейних взаємин, які мають бути комфортними для усіх членів сім'ї.

На заключному, оцінювально-узагальнюючому, етапі роботи із запобігання та переборювання насильства у складній сім'ї, вчитель проводить опитування учнів за тими ж напрямками, з яких починалася дана робота. У результаті він отримує інформацію щодо взаємин і морально-психологічної атмосфери сім'ї після проведеної роботи з батьками: чи відбулися зміни, якого характеру, чи стали кращими взаємостосунки у сім'ї, чи мають місце випадки насильства і т.д. Обов'язково при нагоді з'ясовується подібна інформація від батьків. Узагальнення отриманих даних дає можливість зробити остаточний підсумок, у якому констатується, чи відбулися зміни у сім'ях учнів і які саме.

Таким чином, вимальовується загальна картина, яка дає можливість учителю побачити динаміку змін у проявах і характеристиках насильства, спланувати подальшу роботу з батьками учнів із складних сімей.

Література:

1. Докукіна О. М. Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори насильства у багатопокілінній сім'ї / О.М. Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наук. праць.- вип..12. Ч.П.-К., 2008.- С.228-234.
2. Докукіна О.М. Шляхи запобігання насильству у багатопокілінній сім'ї / О.М.Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наук. праць.- вип.13. кн.2.-Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2009.- С.133-141.
3. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н.Дружинин. – М.: «КСП», 1996. – 160 с.
4. Шнайдер Л.Б. Основы семейной психологии / Л.Б.Шнайдер: Учеб. пособ. – М.: Изд-во Моск. психол.- социал. ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 928 с.

Рассмотрены главные направления и способы предотвращения и преодоления насилия в многопоколенных семьях.

Ключевые слова: *общение, толерантно-конструктивные, миролюбивые взаимоотношения, сложная сем'я.*

The article is devoted to the main directions and means of prevention the violence in complex families.

Keywords: *communication, tolerantly and constructive, peaceful relationship, complex family.*